

БҰЛАН: Қыпшақ елдерінде өсетін ірі жабайы хайуан. Оны аулайды. Оның түбі ойық күбі секілді, іші қуыс бос, ауызы жоғарыға, аспанға қарап шыққан мүйізі бар. Оған қар, жаңбыр сулары жиналады. Ұрғашысы шөгіп, оның мүйізінен – еркегі, еркегі шөгіп, оның мүйізінен ұрғашысы су ішеді [ҚН., Іт., 4736.].

ҚТТС-інде бар, қазір қолданамыз [ҚТТС, 1526.].
Қызыл кітапқа енген жануарлар қатарында.

ИИНЖҮ: інжу. (оғыз бен қыпшақ тілдерінде) Сөздің басындағы ж әрпі и әрпінің орнына алмасып түскен [ҚН., Іт., 4776.].

ИИНЖҮ: інжу. Кәнізәктарды да иінжү дейді. Мақалда былай келген: үтлүг иінжү жерде қалмас – Тесік інжу жерде қалмас; яғни, тесік маржан жерде қалмайды, оны алатын біреу табылады. Бұл мақал кәнізәктар қыз күйінде қалып қалмайды, оларға да үйленетін адам шығады деген мағынаны меңзейді. Оғыз бен қыпшақтар –и әрпін –ч, -ж әрпіне алмасытырып: жінжү: жінжү дейді [ҚН., Шт., 436.].

Теңіз түбіндегі карбанит құрамды, меруерт бағалас қымбат асыл тас [ҚТТС, 7776.].

БАЛ: бал. Сувар, қыпшақ, оғыз тілдерінде [ҚН., Шт., 2176.].

Сол күйінде сақталған [ҚТТС, 1036.].

ҚОРҰ: тікен; темір тікен. (Қыпшақша) [ҚН., Шт., 3046.].

Қазіргі тілімізде сақталмаған, дегенмен темірді *қорыту*, *өңдеу* мағынасында *қорыт*, *қорылғанын қорғасын* деп атау бар.

ИАЛҢҰҚ: күң. Оғыз, қыпшақ, сувар тілдерінде [ҚН., Шт., 5136.].

Жалшы дегеннің түбірі болуы мүмкін, түбірдің алғашқы буыны тілдің үнемдеу заңымен түсіп қалуы ықтимал.

КІШ: садақ. Оғыздар мен оғыздардың ағайыны қыпшақтар мұны білмейді [ҚН., Шт., 1816.].

Жоғары Шындық шігіл, йағма, тохсы тілдерінде сөздер көбінесе зәммәлық болып айтылады. Рүмге жақын созылған оғыз, қыпшақ суварлар болса, фатхалық белгімен сөйлейді. Бұл түркітердің түйені - т теуел дегені секілді [ҚН., Шт., 1966.].

Қазіргі тілімізде *кісе* пышақ қыны мағынасында [ҚТТС, 4416.] сақталған.

ШҰФҰА: жол бастаушы; жолбасшы. (Қыпшақша, иә оғызша). Мақалда былай делінген: «Қалың құлан жол бастаушысыз болмас». Бұл мақал біреуге басқаларға еру қажет болған бір істе, солай істеген жөн екендігіне иландыру үшін айтылады [ҚН., Іт., 484 - 485 б.].

Қазіргі тілімізде сақталмаған, дегенмен іздестіре түсуді қажет етеді.

ИАСЫҚ: оқ сауыты; жебе сауыты. (Қорамсақ. Е.А.) Өзге түріктерше. Бұл сөзді оғыз бен қыпшақтар білмейді. Олар мұны құрман дейді [ҚН., Шт., 276.].

Қазіргі тілімізде жоқ, дегенмен іздестіре түсуді қажет етеді.

ИАЙҒҰҚ: байтал емшегінің үрпі. Кейбірі иазғұқ дейді (Қыпшақша) [ҚН., Шт., 396.].

Қазіргі тілімізде сақталмаған, дегенмен іздестіре түсуді қажет етеді.

ҚҰМЛАҚ: қыпшақ елінде Өсетін шырмауыққа ұқсайтын өсімдік. Оны балға араластырып шарап жасайды. Бұл өсімдік кемеге түсіп қалса, теңіз толқындап, кеме шайқалып ішіндегілер батып кете жаздайды-мыс [ҚН., Іт., 5356.].

Бұл – фитоним.

ИЕМШЕН: қыпшақ аймағында өсетін жемістің бір түрінің атауы [ҚН., Шт., 526.].

Бұл – фитоним, женшень емес пе екен?

1.2 Туынды зат есімдер немесе сын есімнің заттануы (субъективизм):

СҰУҰҚ: сұйық. Сұйық, сұйытылған нәрселердің бәрі. Мәселен, сұйылтқан айран, қатық, сүзбе, шырғындар. Соның бәріне осылай айтылады. Сұйық қатық. Қашырдың құйрығы секілді қыл-қылшығы сирек, сұйық ұзын құйрық. (Жөні сұйық, тықыр құйрық. – А.Е.). Ағаш, тағы басқаларға да осылай қолданылады. (Қыпшақша) [ҚН., Шт., 2266.].

ҚТТС-інде 1.Ағатын қасиеті бар сылдыр су, 2.Қою емес, қалың емес, селдір. 3. ауысп. Берекесіз, пәтуасыз. Екінші мағынасына сәйкес келіп тұр [ҚТТС, 7456.]

КЕТҰ: шолақ; (кетік? А.Е.) (Қыпшақша) [ҚН., Шт., 2986.].

ҚТТС-інде КЕТІК: 1. заттың бір шетінің сынып, опырылып кеміген жері. 2. түскен тістің орны. 3. ауысп. Кемшілік, олқылық, жетімсіздік [ҚТТС, 3926.]. Қазіргі *кетуі кеткен заман* деген қолданыстағы осы *кету* – ау, өйткені ол осы ауыспалы мағынасына дәл келеді.

2. Қыпшақ тіліндегі сын есімдер:

ИАВЛАҚ: бір нәрсенің жаманы. (оғызша және қыпшақша). Жырда былай деп келген:

Келсе кіші иүзіңе,	Құлсе кісі жүзіңе,
Көрклүг иүзін көрүңгіл,	Көрікті жүзбен көрінгін
Иавлақ көдзез тылыңны	Зымыяннан бақ тіліңді,
Езгү савығ тіленгіл –	Ізгілік, мейір тіленгін.

Бір кісі бетііе жылы шыраймен күліп қараса, сен де көрікті нұрлы шыраймен, ашық жүзбен көрінгін; Тіліңді жаман, зымыян сөзден сақта; Жақсылық пен ізгілік, мейірім тіленгін [ҚН., Шт., 61-62бб.].

БҰКҰМ ЕТҰК – Қатындар киетін етік (Оғызша). Оғыздардан басқа түрік жұрттары, *мүкүм немесе мүкім* дейді. Сонда, *б* әрпінің орнына *м* әрпі *м* әрпінің орнына *н* әрпі алмасып түскен. Мен бұл сөзді таза түрік сөзі деп айта алмаймын. Әйтсе де қыпшақтар мен басқа тайпалардың қарабайым адамдары бұл сөзді осылай қолданады [ҚН., Іт., 4546.].

Қазіргі тілімізде сақталмаған, дегенмен іздестіре түсуді қажет етеді.

3. Қыпшақ тіліндегі етістіктер:

3.1. Етістіктердің жасалу жолдары:

Үшінші, іс-әрекетті білдіретін сипат (есімше – А.Е.) оғыз, қыпшақ, иемек, арғу мен суварлардан бешенектерге дейінгі көшпелілер тілінде өткен шақ етістігінде жасалады. Мәселен, *барды* деген өткен

шақ етістігінен іс істеушіні білдіретін, анықтайтын *бардашы* - *барушы* деген сипат түзеледі. Өткен шақты білдіретін *д* әрпі мен *и* әрпінің арасына *ш*, әрпін қосу жолымен түзіледі. Сонда *барушы*, *баратын* сипаты пайда болады. Сол секілді, *тұрды* деген етістіктің Өткен шақ түріне *д* әрпімен *ы* әрпінің арасына *ш* әрпі қосылып, *тұрдашы- тұрушы*, *тұратын* деген сипат жасалады. Бұл ереже барлық етістіктерге бірдей [ҚН., ІІт., 536.].

Әуелі, етістіктерден жасалған сипаттардың әр түрлілігі жөнінде. Мысалы, *бардашы* – *барушы*, *тұрдашы* – *тұрушы* дегендерді алайық, бұл сипаттар өткен шақ етістігінен жасалған. Өткен шақ етістігінің қосымшасы *д* әрпі мен *и* әрпінің арасына –*ш/ч* әрпі қосылып барып жасалған. Оғыз, қыпшақ, йағма, оғрақ, суварлар мен рус еліне дейінгі бешенектер тілінде осылай қолданылады. Қағидаға сай. Өйткені, барды етістігіндегі *д* әрпі өткен шақ есімшесінің қосымшасы, *ы/и* етістіктің үшінші жағын білдіретін әріп. Етістік екінші жақта айтылатын болғанда, *ы/и* түсіріліп, *барды* – *бардың* болып шығады. Ал, егер бірінші жақтан айтылса, *бардым* деп келеді де, мұнда *ы* әрпі түсіп қалады [ҚН., ІІт., 666.].

Оғыз, қыпшақтардың кейбірі, суварлар олардан оқшаулау, бөлектенеді. Бұлар - *и* әрпінің орнына түбірде –*қ*, не –*г* әріптері келген, қатаң дауысталатын сөздерге –*қ* әрпін, түбірінде –*к*, –*г* әріптері келген жұмсақ, ұяң айтылатын сөздерге –*к* әрпін қосады. Бұл тілде көптік, бірлік түрлері бір-бірінен ажыратылмай, бір үлгіде келеді. Сөйтіп, –*қ* әрпі бар сөздерде: *иа құрдық* – садақ құрдық – дейді; ... [ҚН., ІІт., 76-776.].

Көптік ережесіне келсек, ол жоғарыда айтылған. Ол ереже мынадай: Оғыз, Қыпшақтарда бұйрықтың жекеше түрінің соңына ғұнналы –*и* қосылу жолымен жасалады. Мәселен, *Ет тураң* – *Ет тураңдар*, *Евге оғраң* – *Үйге барыңдар* дегендер секілді. Бұл дұрыс қағида, әйтсе де, түркітер құрметтеген, не жасы келген үлкен адамдарға айтқанда да бұйрықтың жекеше түрінің соңына ғұнналы –*и* әрпін қосып қолданады. Өзге түркітер көпше түрінде *тұғрыңлар* –*тураңдар*, *оғраңлар* – *барыңдар* дегенді жөн санайды. Ғұнналы –*и* қосымшасын екінші жақтағы жекеше түрде құрметтеу сыйластық лебізінде айтып, қолданады. Сөйтіп, бірі екіншісінің орнына келе қоятын екі көптік қосымшаның бірдей қолданылуы қате деп саналмайды. Дұрыс деп біледі. Оғыздар мен қыпшақтар бірінші тәсілді құп көреді. Қағидасы солай. Бұл бөлімдегі істі атқарушыны білдіретін түрі бұйрықтың соңына –*ғұшы/ -гүші* қосымшалары жалғанып жасалады. *Ет тұғрағұшы* – *Ет тураушы*, *Евге оғрағұшы* – *Үйге барушы* дегендер секілді. Оғыздар мен қыпшақтар, олармен бірге тіршілік ететін сахара көшпенділері мен суварлар мұны *тұғрадашы*, *оғрадашы* сияқты қолданады [ҚН., ІІІт., 4246.].

Қазіргі тілімізде бар.

3.2. Есім сөздерден жасалған етістіктер:

ҚЫВШАҚЛАНДЫ: қыпшақтанды. Ер қыпшақланды – Ер қыпшақтанды; Кісі қыпшақтар қатарына кірді (Әдеттері мен құлқы қыпшақтарға ұқсап, қыпшаққа айналып кетті. Қыпшақтанар, Қыпшақтанбақ) [ҚН., ІІт., 399-4006.].

ЕР ҚЫФШАҚЛАНДЫ: Ер қыпшақтанды; Адам қыпшақ қатарына қосылды [ҚН., ІІт., 4056.].

ҚЫФШАҚЛАНДЫ: қыпшақ деп санады; қыпшақ деді. Ол аны қыфшақлады – Ол оны қыпшақ деп санады; ол оны қыпшақ деді. (Қыфшақлар, қыфшақламақ – Қыпшақ санар, Қыпшақ санамақ) [ҚН., ІІІт., 4716.].

Қазіргі тілімізде де қолданамыз.

ҚАТЛАНДЫ: миуаланды; (жемістенді, жемістеді. – А.Е.)

ИҰҒАШ қатланды – Ағаш жемістеді. Қыпшақ, иемек, оғыз тілдерінде. Қатланур, қатланмақ – Жемістенер, жемістенбек (Басқа тілінде бұл сөз тікенді ағаштардың жемісіне қатысты қолданылады. Қолда өсірген ағаштардың миуасына қатысты [ҚН., ІІІт., 2706.].

Қазір *қат* деп жеке қолданбағанымен, *қарақат*, *қызылқат* деген жеміс атауларының құрамында осы *жеміс* мағынасында кездеседі.

3.3 Түбір етістіктер:

БҮТТІ: бітті. От бітті – Шөп бітт; шөп шықты. Жеміс болса да солай айтады. Оғлан бүтті – Баланың ай-күні бітті; яғни бала туды. Бірдеңе өсіп шыкса, туылса, яки жаратылса бүтті дейді. (Қыпшақша). (Бітер, бітпек) [ҚН., ІІт., 4266.].

ИАНДЫ: жанды; айныды, құсты. От ианды –От жанды. Бұл сөз жалды деп, -л әрпімен де айтылады. (Қыпшақша). Ер ианды – Адам құсты.

Жырда былай деп келген:

Ианды ерінч оғрағы	Ниетінен қайтса керек
Келді берү тығрағы.	Келді бері шабарманы.

Өзі құйы оғрағы   Өзі дала ойында тұр
Алплар қамұғ тіркешүр - Жиылды бар батырлары (жауын сипаттап айтқандары: Ол өз ниетінен, ойынан қайтқан секілді; өйткені, оның шабарманы, жаушысы осында келді; өзі батырлардың барлығы сап түзеп топтанып, соғысуға жиылуда) [ҚН., ІІІт., 91-9266.].

Ескерткіш тіліндегі сөздер мен қазіргі тілдік қолданысымызды салыстыру нәтижесінде қазіргі қазақ тілі қыпшақ тайпасының белгілі бір дәрежедегі мұрагері екендігіне тағы да көзіміз жетті.

***

The theme of this article is the peculiarities of the language of kypchak's tribes based on the materials by M.Kashgari and its comparative analysis with the modern Kazakh language.